

ŁUKASZ KOŻUCHOWSKI
Uniwersytet Warszawski
ORCID: 0000-0001-5774-2898

Dotychczasowe badania nad religijnością polskich chłopów w okresie powłasczeniowym (1864–1914)*

Słowa kluczowe: chłopci, wieś, religijność, pobożność, historiografia, kultura ludowa, ludowa historia Polski, uwłaszczenie

Keywords: peasants, village, religiosity, piety, historiography, folk culture, peoples' history of Poland, rural reforms

WPROWADZENIE

Dzieje chłopów stanowią w ostatnich latach jeden z tych nurtów rodzimej historiografii (czy też ogólniej refleksji o przeszłości), które zyskują zainteresowanie opinii publicznej¹. Tematyka ta, choć wciąż leżąca na marginesie badań historycznych w Polsce, powoli staje się obiektem uwagi nie tylko historyków czy antropologów, ale też i niektórych kręgów osób nie zajmujących się nauką w sposób zawodowy. Choć, jak wskazały dotychczasowe badania, identyfikacja religijna była bardzo istotna dla chłopów², dziś nie spotyka się ona ze znaczącym zainteresowaniem badaczy okresu zaborów. W ostatnim czasie w środowisku akademickim niejednokrotnie apelowano o dalsze badania nad społecznościami wiejskimi³.

* Praca sfinansowana ze środków budżetowych na naukę w latach 2020–2024 jako projekt badawczy w ramach programu „Diamantowy Grant” (nr rejestr. DI2019 004949). Opiekunem projektu jest dr hab. Artur Markowski, prof. ucz., któremu serdecznie dziękuję za wsparcie.

¹ Cf. WIŚLICZ 2019; w całej niniejszej pracy XIX w. będzie rozumiany jako epoka historyczna (1795–1914), a nie jako stulecie (1801–1900), a termin druga połowa XIX w. jako lata 1864–1914, tj. synonimicznie z okresem powłasczeniowym.

² Np. STOMMA 2002, s. 73–82.

³ Cf. chociażby teksty nadesłane na przeprowadzoną parę lat temu ankietę „Kwartalnika Historycznego” (CXXVIII, 2021, 1): BUKOWSKI 2021, s. 61, FRISZKE 2021, s. 125, GUZOWSKI, PONIAT 2021, s. 154, KUKLO 2021, s. 237, czy też MICIŃSKA 2021, s. 252.

Celem niniejszego artykułu jest zwięźle zasygnalizowanie pewnych istotnych tendencji istniejących w dotychczasowej literaturze przedmiotu dotyczącej religijności polskich katolickich chłopów w okresie powułaszczeniowym (1864–1914)⁴. Opis literatury będzie podzielony na umowne sekcje: publikacji powstałych jeszcze w 2. poł. XIX w. (i na początku XX), dorobek nauk społecznych oraz historiografii. Z racji objętości niniejszego tekstu dany poniżej przegląd opracowań zdecydowanie nie jest wyczerpujący oraz cechuje go subiektywizm – sygnalizuje jednak uznane za ważne tendencje, które kształtowały i do dziś kształtują zarówno akademickie, jak i popularne myślenie o pobożności mieszkańców wsi. Finalnie artykuł podsumuje zaś omawiane zagadnienia i przedłoży sugestie, mogące być pomocnymi przy dalszych badaniach związanych z religijnością chłopów. Mowa nie będzie tu o religijności ludowej, jako jakimś (stereo)typie jednostkowego czy też grupowego przeżywania wiary, a po prostu religijności pewnej grupy społecznej – chłopów – niezależnie od tego, czy mieściłaby się ona w tym, co stereotypowo ujmuje się jako religijność ludową.

PUBLIKACJE Z DRUGIEJ POŁOWY XIX I PIERWSZYCH LAT XX W.

W drugiej połowie XIX w. kwestia wiary chłopów była znaczącą składową intelektualnego dyskursu poświęconego włościanom. Dywagowano o niej zarówno na łamach prasy fachowej, jak i przeznaczonej dla szerszego grona inteligencji. Ze względu na to, że w przypadku dyskusji o chłopach dyskursy naukowe i popularne w praktyce nieraz mieszają się, a w początkach XX w. wręcz nie były od siebie klarownie oddzielone, poniżej oprócz omówienia literatury fachowej znajdują się wzmianki o istotnych tekstach publicystycznych związanych z tematyką religijności włościan.

Cechą wyróżniającą wiele wczesnych wypowiedzi o pobożności chłopów jest silne nastawienie wartościujące. Kryterium ocen była tu chociażby jakość umysła wyznawanej wiary. Religia jako fenomen bywała poniekąd zredukowana do doktryny – zestawu pewnych treści, które należy zapamiętać; bądź też systemu wiedzy, który trzeba rozumowo opanować. Kwestie doktrynalne niewątpliwie są bardzo istotne dla religii chrześcijańskiej, jednak w istocie nie sprowadza się ona tylko do nich. Nie zawsze przyglądano się zaś kwestiom rytualnym, tudzież społecznemu oddziaływaniu pobożności⁵. Przykład takiej postawy stanowią odpowiedzi na ankietę popularnego wśród katolickiej inteligencji galicyjskiego „Przeglądu Powszechnego”,

⁴ Ze względu na zainteresowania badawcze autora niniejszego tekstu analiza koncentrować się będzie – w znacznej mierze, lecz nie wyłącznie – na opracowaniach dotyczących Królestwa Polskiego.

⁵ Należy również zwrócić uwagę na fakt, że chłopci mogli manifestować swoją religijność – czy zupełnie ortodoksyjną, czy zawierającą elementy odbiegające od magisterium Kościoła – po prostu innymi sposobami niż inteligencja, skoncentrowana przede wszystkim na ekspresji werbalnej. Za tę sugestię dziękuję Michałowi Rauszerowi.

ogłoszoną w 1906 r., która dotyczyła m.in. stanu Kościoła i religijności mieszkańców ziem polskich. Na łamach czasopisma wypowiedziało się wówczas wielu prominentnych przedstawicieli wyższych sfer, takich jak: Cecylia Plater-Zyberkówna, Henryk Sienkiewicz, Jacek Malczewski czy Marian Zdziechowski. Można więc wysunąć hipotezę, że przedstawione przez nich tezy były popularne wśród inteligencji także i poza Galicją. Przytoczmy dwa fragmenty:

Wiara [ludu] jest martwa, mechaniczna, polegająca jedynie na zachowaniu pewnych przepisów (np. postów) i udziale w kościelnych obrzędach. Nie wchodzi ona w ich krew, nie przenika do sumień, nie oddziałują na ich czyny, nie rozgrzewa i nie rozświeca. [...] Ta skostniałość wiary szerzy się coraz bardziej i że religijność ludu [...] polega coraz przeważnie na mechanicznym tylko spełnianiu obrządków⁶.

Lud nasz jest głęboko i gorąco religijny – każdy to wie. Lecz jego wiara jest zazwyczaj wiarą zewnętrzną, przywiązaną do form, do kultu⁷.

Odłóżmy na razie kwestię tego, czy ferowane przez autorów wyroki oparto na empirycznie prawdziwych przesłankach. Zwróćmy uwagę nie na konkretne tezy, lecz na jeszcze głębsze przesłanki, które warunkują uporządkowywanie i hierarchizację informacji – spójrzmy na samą metodę wnioskowania, a nie obiekt jej działania. W przytoczonych cytatach uwidacznia się paternalistyczne podejście do osób, których postawy komentowano. Jest ono silnie wartościujące, przy znikomej opisowości czy też pogłębieniu refleksji piszącego. Można to jednak usprawiedliwić faktem, że „Przegląd Powszechny” nie był czasopismem naukowym, a autorów ograniczał zapewne limit długości tekstu. Wypowiadające się osoby wystawiły bardzo surowe oceny. Trudno jednak precyzyjnie określić podstawę, na której to uczyniono – choć należy tu zwrócić uwagę na niebagatelną ludoznawczą działalność autora drugiego z cytatów⁸. Jest więc w pewnym stopniu możliwe, że mamy tu do czynienia głównie z emanacjami krytycznych, paternalistycznych stereotypów, mocno ugruntowanych w inteligenckim etosie (wiedza jako kardynalna cnota i miernik wartości). Być może wynika to między innymi z tego, że ówczesne ludoznawstwo, z monumentalnym *Ludem* Kolberga na czele, oddziałujące w pewnej mierze na szersze kręgi inteligencji, opierało się w znacznej mierze na materiale anegdotycznym. Koncentrowano się więc często na osobliwościach, niezwykłych praktykach, świadomie (lub nie) pomijając zachowania religijne nieodstające od normy⁹.

⁶ SIENKIEWICZ 1906, s. 83*; wszystkie uwagi w nawiasach kwadratowych pochodzą od autora niniejszej pracy. Na ankietę „Przeglądu Powszechnego” zwracam uwagę za: OLSZEWSKI 2014, s. 367–368.

⁷ POTKAŃSKI 1906, s. 283–284.

⁸ BARYCZ 1983, s. 726–728; zbieżność wypowiedzi obydwu cytowanych autorów może wynikać z ich zażyłości.

⁹ W istocie monumentalny *Lud* Kolberga nie jest monografią, za którą bywa czasem mylnie uważany, a raczej dość losowym i niekoniecznie reprezentatywnym (choć nadal bardzo cennym)

Od tego typu inteligenckiej krytyki zdarzały się jednak wyjątki. Przykładem tego może być utrzymany w bardziej optymistycznym tonie tekst Stanisława Czai *Wiara u ludu*, opublikowany w 1904 r. w prestiżowym czasopiśmie ludoznawczym – „Lud”¹⁰. Do walorów tego artykułu należy wezwanie do całościowego i obiektywnego ujmowania fenomenu pobożności chłopów. Autor również – co i w XXI w. nie stanowi oczywistości w środowisku antropologów – zwrócił uwagę na historyczną zmienność kultury ludowej, a więc i konieczność brania czasu jako czynnika wpływającego na obiekt badań. Niemniej Czaja popadał czasem w idealizację wiary ludu, przeciwstawiając ją martwej i oschłej wierze inteligencji – w czym można widzieć pewne odbicie chłopomańskich tendencji z epoki. Kryterium są tu nie walory intelektualne, lecz raczej religijna szczerłość i gorliwość. W tym miejscu warto zarazem zasygnalizować fakt, że polskie ludoznawstwo wspomnianego okresu przeważnie nie interesowało się życiem religijnym chłopów w ramach Kościoła katolickiego (czy też innych „oficjalnych” wspólnot), z ich duchowości wybierając raczej to, co wówczas uznano za przetrwalniki starszych, przedchrześcijańskich wierzeń. Skutkiem takich praktyk jest dość skąpa wartość informacyjna owoców prac polskich badaczy ludu w zakresie chrześcijaństwa praktykowanego na wsi omawianego tu okresu – w tej sferze zdecydowanie nie zrealizowano potencjału, który dawały rozległe już na przełomie XIX i XX w. badania terenowe¹¹.

Innym istotnym tekstem opartym na materiałach sprzed zakończenia I Wojny Światowej, jest *Chłop polski w Europie i Ameryce* Williama Thomasa i Floriana Znanieckiego – klasyczna pozycja literatury socjologicznej. W pierwszym tomie dzieła przedstawiono obszerny szkic dotyczący religijności chłopów. Jego wadą jest jednak bazowanie na relatywnie skąpym – z punktu widzenia XXI-wiecznego badacza – pisemnym materiale źródłowym (z perspektywy wczesnego XX w. przygotowanie autorów jawi się jednak jako bardzo gruntowne, zwłaszcza że obejmowało rozmowy z wieloma znawcami tematyki chłopskiej, których wiedza jest dla nas dziś niedostępna). Thomas i Znaniecki skupili się na intelektualnych i społecznych wymiarach religijności. Wyróżniono „cztery częściowo niezależne typy wierzeń”¹², które są czymś w rodzaju typów idealnych (w weberowskim rozumieniu) czy też faz ewolucji religijności chłopów. Są nimi: wiara w ożywienie całej natury, w istnienie świata duchów, ortodoksyjna religijność chrześcijańska oraz religia jako mistyczny związek z Bogiem (można je uporządkować gradacyjnie, przy czym ostatni z elementów

zbiorowiskiem anegdot; podobnie należy ocenić wiele tekstów z ówczesnych czasopism fachowych z dziedziny ludoznawstwa i antropologii („Lud”, „Wisła”, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”); cf. TOMICKI 1981, s. 68. Omówienie przydatności materiałów kolbergowskich z perspektywy historyka wymaga odrębnych dociekań, zważywszy na objętość i doniosłość tego dzieła.

¹⁰ CZAJA 1904; choć tekst Czai opublikowano w czasopiśmie prezentującym w znacznej mierze materiały źródłowe, to stanowi on raczej opracowanie, niż przedstawienie źródeł.

¹¹ JASIEWICZ 2011, s. 149.

¹² THOMAS, ZNANIECKI 1973, s. 175.

oznacza uduchowioną, mistyczną relację z Bogiem¹³. Przedstawiono też opinię, że chłopi przejawiali poglądy podobne donatystycznym – tzn. wierzyli, że niegodziwe zachowanie jakiejś osoby (w tym księdza) może negatywnie wpływać na skuteczność jej aktów religijnych¹⁴. Z trudnych do ustalenia przyczyn religioznawczy aspekt prac Thomasa i Znanickiego niemal zupełnie nie wywołał zainteresowania wśród badaczy dziejów Polski¹⁵. Niemniej trzeba zauważyć, że pomimo wydania ponad sto lat temu, opis chłopskiej religijności zawarty w pierwszym tomie dzieła, a uzupełniony w kolejnych częściach kolejnymi wzmiankami i przypisami do źródeł, jest bodaj najpełniejszym i najbardziej kompleksowym omówieniem tej tematyki dostępnym dzisiejszemu czytelnikowi.

Inny rodzaj wartościowania chłopskiej religijności można spotkać w literaturze fachowej z dziedziny muzykologii czy teologii pastoralnej. I tu mamy do czynienia z oceną, jednak na innych podstawach – nie ze względu na walory intelektualne, lecz estetyczne. Przykładem takiej postawy może być najpopularniejszy podręcznik do teologii pastoralnej na ziemiach polskich 2. połowy XIX w. – *Teologia pasterska katolicka* Józefa Krukowskiego¹⁶. Autor, choć doceniał sam fakt istnienia pobożności ludowej, przejawiającej się m.in. w polskojęzycznych śpiewach podczas liturgii, krytykował jej formę:

Lubo rubryki szczupłe bardzo pole zostawiają ludowemu śpiewowi, wszakże zwyczaj pobożny nieznacznie i powoli wprowadził go to w Nieszpory, suplikacye, procesye, brackie nabożeństwa, ciche msze, przed kazaniem itd. i w tak zwanych ludowych nabożeństwach. Wszakże za tem nie idzie, aby miał wyłączne prawo, aby rugując figuralny [śpiew; autor ma zapewne na myśli chorał gregoriański] wpadł w drugą ostateczność: „becząco rycząco Panu śpiewali”¹⁷.

W ostatnich słowach Krukowskiemu chodziło być może o tzw. śpiew biały, czyli sposób emisji głosu typowy niegdyś dla Słowian, w którym dźwięki często

¹³ Podane tu cztery definicje mogą nie być same w sobie informatywne czy wręcz niejasne, a długość niniejszego tekstu nie pozwala na ich gruntowne objaśnienie – dlatego zachęcam do lektury opracowania samych Znanickiego i Thomasa.

¹⁴ THOMAS, ZNANIECKI 1920, tom II, s. 257; na marginesie można też wspomnieć, że Thomas i Znanicki niezwykle krytycznie wyrażają się o (braku) aktywności społecznej księży wśród chłopów – zdają się zupełnie nie brać tu pod uwagę efektu mrozącego rosyjskiej polityki imperialnej w Królestwie Polskim, która, przynajmniej do 1905 r., ale w znacznej mierze i później, bardzo krępowała wszelką tego typu działalność duchowieństwa.

¹⁵ Zważywszy, że tekst polski jest wtórny, odsyłam również do łatwo dostępnego w Internecie oryginału: THOMAS, ZNANIECKI 1920.

¹⁶ OLSZEWSKI 2014, s. 97–98; KRUKOWSKI 1869.

¹⁷ KRUKOWSKI 1869, s. 717; w całym rozdziale 122. *Śpiewacy. Text. Sposób. Śpiew ludowy* (s. 716–718) Krukowski bardzo chwali sam fakt istnienia polskojęzycznych pieśni ludowych oraz ich umoralniający wpływ, jednak wyraża się, najwyraźniej, bardzo negatywnie o tradycyjnej estetyce tegoż śpiewu.

wykonuje się w sposób dość głośny, jasny, z szerokim wykorzystaniem rezonatorów ciała¹⁸. Tego typu retoryka była charakterystyczna dla przełomu XIX i XX w., gdy w muzyce kościelnej popularność zyskiwały ruchy tzw. medycejski, solezmeński czy cecylikański. Miały one na celu zmianę (we własnym przekonaniu – odnowę) praktyk wykonawczych muzyki liturgicznej, poprzez wyrugowanie z niej tradycyjnych form śpiewu, a wprowadzenie „prawidłowej” artykulacji melodii. Z perspektywy zachowania tradycji śpiewaczych owe ruchy „odnowy” były w istocie kataklizmem. Obecnie badacze coraz częściej je krytykują, jako bazujące na wątplych i fałszywych założeniach, uderzające w tradycyjne formy pobożności, do których wierni byli przywiązani, czy narzucające wzorce estetyczne w hegemoniczny sposób¹⁹.

Spojrzenie na religijność chłopów przez pryzmat wrażeń miało też drugą stronę – pokrewną poniekąd chłopomańskim trendom w ówczesnej kulturze elit. Przykładem takiego tekstu może być *Pielgrzymka do Jasnej Góry* Władysława Reymonta, w której zawarty jest opis wędrowki pielgrzymów i towarzyszącego im autora do Częstochowy²⁰. Przedstawiona w utworze wizja praktyk religijnych ludu jest wyraziście sensualna, epatująca emocjonalnością. Autor reportaży, a zarazem naoczny obserwator i uczestnik pielgrzymki, pozostawał pod jej wyraźnym wrażeniem.

NAUKI SPOŁECZNE

Pewną zbieżność z powyżej naszkicowanymi tendencjami można zauważyć również w literaturze fachowej późniejszych czasów. Dociekania w tym zakresie leżą na styku kilku współczesnych dziedzin: historii oraz nauk społecznych (socjologia/ antropologia/ kulturoznawstwo).

Wśród tekstów ujmujących XIX-wieczną pobożność ludową z perspektywy antropologii, należy wymienić trzy najistotniejsze: *Kulturę* Stefana Czarnowskiego, *Antropologię kultury wsi polskiej XIX wieku* Ludwika Stomma oraz *Religijność ludową* Ryszarda Tomickiego²¹. Szczególnie należy docenić to, że – w przeciwieństwie do wielu publikacji z dziedziny antropologii – tekst Tomickiego zwraca baczną uwagę na fakt historycznego ukontekstowania i zmienności pobożności chłopów.

Kultura Czarnowskiego, a konkretnie jeden jej rozdział: *Kultura religijna wiejskiego ludu polskiego*, stanowi bodaj najbardziej opiniotwórczą publikację dotyczącą ludowej religijności. Od pierwszego wydania w 1937 r. była wielokrotnie

¹⁸ Cf. GROZDEW-KOŁACIŃSKA 2019.

¹⁹ Cf. np. prace Bartosza Izbeckiego, chociażby IZBICKI 2010.

²⁰ REYMONT 1895.

²¹ CZARNOWSKI 2019; STOMMA 2002; TOMICKI 1981.

wznawiana, z ostatnim wydaniem z 2019 r.²². Jako jeden z niewielu tekstów poświęconych tej tematyce, *Kultura religijna wiejskiego ludu polskiego* została przetłumaczona na języki obce²³. Widnieje ona na listach lektur dla studentów antropologii czy kulturoznawstwa licznych polskich uczelni wyższych i w XXI w.²⁴. Z tego też powodu szczególną uwagę należy przyłożyć do tego, jaki obraz religijności wyłania się z tego tekstu, jak również na ile tezy autora są zasadne. *Kultura* Czarnowskiego feruje zaś niezwykle surowe opinie wobec religijności chłopów. Przykładowo:

Olbrzymia większość [świętych] jest jednak nieomal wyłącznie uzmysłowieniem dat zwrotnych kalendarza rolniczego, z którymi datami razem pojawiają się w kulcie i znikają do następnego roku. Tak jest ze św. Janem Chrzcicielem, nawet ze św. Marcinem, ba!, nawet ze świętym Piotrem i Pawłem, których, dzięki ich wspólnemu świętu, lud pomieszał i stopił w jedno, w „świętego Pieterpawła”²⁵.

[Typowy dla chłopów jest] naiwny sensualizm pomieszany z rytualizmem magicznego charakteru. [...] Nie ma nigdy mowy o życiu religijnym wewnętrznym. Daleko temu mistycyzmowi [...] nie tylko do takich niedoścignionych wzorów, jak św. Teresa z Avila, ale choćby do [...] begunów flamandzkich²⁶.

Mimo, iż akty religijne zajmują w życiu ludu polskiego tak wiele miejsca, religia tego ludu jest tak niesłychanie uboga z punktu widzenia doktrynalnego. [...] Wystarcza [chłopu] wiara w to, że go Jezus odkupił i że opiekuje się nim Matka Boska, on zaś sam łamać sobie głowy nie potrzebuje nad nauką prawd objawionych²⁷.

Czarnowski odszedł więc od charakterystycznego dla profesjonalnej nauki *sine ira et studio*. Inteligencka krytyka sięga tu ekstremum – chłopci są właściwie odpytywani z wiedzy religijnej, i to bynajmniej nie na poziomie podstawowym. Opinie Czarnowskiego dochodzą momentami do kuriozum, gdy domaga się on się od prostych, często niewyedykowanych i zdanych na swoich duszpasterzy chłopów, form ekspresji religijnej podobnych w wyrafinowaniu do tych, które właściwe są osobom o zaawansowanym wykształceniu. Nie ma już tu niemal miejsca na kwestie inne niż te związane ze ściśle intelektualnym podejściem do religii. Autor *Kultury* hegemonicznie narzucił

²² *Kultura religijna wiejskiego ludu polskiego* ukazała się wprawdzie jako samodzielny artykuł w czasopiśmie „Wiedza i Życie” (CZARNOWSKI 1937), a w następnym roku – jako rozdział – w pierwszym wydaniu *Kultury* (nakładem miesięcznika „Wiedza i Życie”, CZARNOWSKI 1938); w niniejszym tekście będę powoływał się na najnowsze wydanie: CZARNOWSKI 2019; tekst Czarnowskiego, choć opublikowany już po XIX w., zdaje się być aplikowalny i do wcześniejszych czasów (autor robi w nim chwilami wyraźne retrospekcje).

²³ Zdołałem znaleźć tłumaczenia na francuski (CZARNOWSKI 1988) i hiszpański (CZARNOWSKI 2008).

²⁴ NIEDŹWIEDŹ 2014, s. 330.

²⁵ CZARNOWSKI 2019, s. 149.

²⁶ CZARNOWSKI 2019, s. 151–153.

²⁷ CZARNOWSKI 2019, s. 164–165.

chłopom swoje inteligenckie wzorce, gdzie zasób wiedzy i umysłowe wyrafinowanie stanowiły najwyższą wartość. Nie zważał (przynajmniej wprost) ani na inne położenie klasowe chłopów, ani na ich zgoła odmienny od swojego byt materialny, ani na trudności związane z edukacją, ani na to, czy aby na pewno tego typu pojedyncze kryterium jest właściwe lub czy aby może jednak w pobożności ludowej jest coś pozytywnego. Należy zadać sobie pytanie, czy w ogóle w pracy o wysokich aspiracjach naukowych wypada odnosić się do obiektu badań z tak nieskrywaną niechęcią. Nie jest też jasne, z jakich źródeł autor korzystał podczas pracy nad tekstem²⁸.

Owo negatywne podejście, tak wyraziście widoczne w tekście Czarnowskiego, do dziś pokutuje w historiografii i naukach społecznych; często polega ono po prostu na odwoływaniu się do fragmentów *Kultury religijnej wiejskiego ludu polskiego* jako tekstu-klasyka²⁹. Zarazem jednak praca Czarnowskiego była już przedmiotem krytyki – choć niestety nie przebiła się ona dostatecznie do szerszych kręgów badaczy³⁰.

Nauki społeczne interesowały się religijnością chłopów również w okresie PRL. Wskazać tu można chociażby na prace Edwarda Ciupaka, socjologa związanego z Uniwersytetem Warszawskim. Choć badacza tego interesowały przede wszystkim przemiany we współczesnych zjawiskach społeczno-religijnych, zdarzało się mu zarysowywać dość daleko sięgające tło historyczne badanych fenomenów. W tym celu nie tylko referował dotychczasową literaturę przedmiotu, ale też sięgał czasem do źródeł archiwalnych. Ciupak w swoich pracach pozostawał pod wyraźnym wpływem ideologii marksistowskiej i nie ukrywał, że jest zwolennikiem nurtów laicyzacyjnych na polskiej wsi. W jego opisach historii Kościoła widoczna bywa pewna negatywna tendencyjność. Z jego prac przebija też czasem brak dokładnego zorientowania w tematyce życia religijnego, co prowadzi do nieporozumień w tekście³¹.

Również w okresie komunizmu tematyką współczesnej religijności chłopów zajmowały się katolickie ośrodki naukowe, w tym Katolicki Uniwersytet Lubelski. Wśród aktywnych badaczy na tym polu można wyróżnić m.in. Władysława Piwowarskiego. I w jego pracach można odnaleźć pewne odniesienia do wcześniejszych zjawisk religijnych³². Zarówno Ciupak, jak i Piwowarski, pozostawali jednak pod wyraźnym wpływem Czarnowskiego.

Wśród istotnych tekstów antropologicznych należy wymienić również *Antropologię kultury wsi polskiej XIX wieku* Ludwika Stommy. Autor tej pozycji także nie twierdził, że chłopci posiadali pełną i zniuansowaną wiedzę religijną, unika jednak ferowania tak kategorycznych wyroków jak Czarnowski. Pewną część, lecz nie

²⁸ Po części wskazywał na to wcześniej TOMICKI 1981, s. 29.

²⁹ Cf. np. SZMYD 2006, s. 172–174; KARCZEWSKA 2012, s. 126–127.

³⁰ Krytyki Czarnowskiego podjęli się m.in.: ŁUCZEWSKI 2007; ŁUCZEWSKI 2008; SZAWIEL 2008; JUSIAK 2009; ZOWCZAK 2013, s. 44; KRÓLIKOWSKA 2014; NIEDŹWIEDŹ 2014, s. 327.

³¹ Przykładowo, Ciupak nazywa obrzęd wywodu *specjalnym rozgrzeszeniem polożnic*, chociaż w jego trakcie nikt nie otrzymuje żadnego rozgrzeszenia. Cf. CIUPAK 1961, s. 124.

³² Wzmianki o religijności epoki powłaszczeniowej można znaleźć np. w PIWOWARSKI 1971.

całość, tej pracy stanowią tradycyjne dla niektórych nurtów antropologii opisy „egzotyki” chłopów. Czasem jednak Stomma skręcał wręcz w przeciwną stronę – w duchu antropologicznego zrozumienia badanego zjawiska podejmował próby wykazania, że pobożność ludowa tylko z pozoru nie rządzi się prawami logiki i nie jest „umysłowa”. Podobnie jak u autora *Kultury*, mamy tu do czynienia z porównywaniem pobożności chłopów z pewnymi wzorcami intelektualnymi – czasem jednak wywód bywa tak szkicowany pod tezę o „logiczności” przedmiotu badań, że – wedle niektórych komentatorów – trudno na to przystać³³. I w tym przypadku należy również zwrócić uwagę na problemy metodologiczne – wbrew tytułowi, zakres pracy rozciąga się momentami między nowożytnością a XX wiekiem, a wiele ze źródeł traktuje raczej o kulturze elit, niż klas ludowych. Dodaje to tekstowi niewątpliwie erudycyjnego polotu, lecz zarazem poddaje w wątpliwość część twierdzeń autora³⁴.

Wiele cennych tekstów podejmujących tematykę religijności chłopów dotyka problem ahistorycznego pojmowania kultury ludowej. Przykładowo, *Biblia ludowa* Hanny Zowczak, powołuje się na źródła o rozpiętości czasowej kilku wieków³⁵. Książka intrygująco pokazuje, jak wątki biblijne były obecne i jak przetwarzano je w kulturze ludowej, brak tu jednak ściśle określonej chronologii. Ta i podobne prace w praktyce nie uwzględniają jednak faktu, że kwestie związane z religijnością – tak jak zresztą bodaj wszystkie fenomeny kulturowe – cechuje przynajmniej częściowa zmienność w czasie (do analiz tych samych zagadnień bywają używane jednocześnie źródła z XIX i końca XX w.). Dlatego też użycie wielu tekstów z dziedziny antropologii do wsparcia badań nad religijnością chłopów drugiej połowy XIX w. bywa wysoce problematyczne.

Niektóre teksty antropologiczne uniknęły jednak defektu ahistoryczności oraz popadania w któryś z opisanych powyżej błędów. Szczególnie warta uwagi jest syntetyczna praca Ryszarda Tomickiego *Religijność ludowa*³⁶. Autor w strukturalistycznym duchu przedstawił obszerny schemat najważniejszych przekonań religijnych, lecz zarazem unikał wartościowania (w tym wprost tonuje niektóre z uwag Czarnowskiego). Naszkicował także dynamikę przemian religijności w XIX i XX w.. Jego opracowanie można uznać za bazowe dla dalszych badań nad omawianym tu tematem. Także inne artykuły z dwutomowej pracy zbiorowej zawierającej tekst Tomickiego są warte uwagi przy badaniach historycznej religijności chłopów.

Chronologiczność uwzględniają również wydane ostatnio prace badaczy związanych z Uniwersytetem Mikołaja Kopernika w Toruniu. Elwira Wilczyńska opisywała międzywyznaniowe relacje pomiędzy katolickimi chłopami a protestantami³⁷.

³³ Cf. BOŃCZA-TOMASZEWSKI 2005, s. 99.

³⁴ Stomma odwołuje się m.in. do *Potopu* Henryka Sienkiewicza, *Czarodziejskiej Góry* Tomasza Manna czy *Człowieka bez właściwości* Roberta Musila (cf. bibliografia *Antropologii kultury wsi*).

³⁵ ZOWCZAK 2013.

³⁶ TOMICKI 1981.

³⁷ WILCZYŃSKA 2019, zwłaszcza s. 24–51; 74–95; 145–156; 233–245.

W pracach Piotra Grochowskiego poruszono zaś temat wędrownych dziadów, których działalność – zwłaszcza pieśni – miała istotny wkład w wiejską kulturę religijną³⁸. Teksty Violetty Wróblewskiej poruszyły zaś m.in. kwestię bożego sprawstwa i chłopskich interpretacji sytuacji kryzysowych w duchu religijnym³⁹.

HISTORIOGRAFIA

Przejdźmy teraz do omówienia perspektywy historiografii⁴⁰. W okresie PRL, ze względu na narzucone ramy interpretacyjne, kwestię religijności chłopów poruszano sporadycznie. Jeśli to już czyniono, to aplikowano do niej teorie marksizmu-leninizmu. Przykładem takiego tekstu są *Dzieje ruchu zaraniarskiego* Wiesława Piątkowskiego opublikowane w 1956 r.⁴¹ Praca dotyczy pierwszego popularnego wśród wiejskiego ludu czasopisma, które w Królestwie Polskim podejmowało się otwartej i wyrazistej krytyki duchownych – „Zarania” (1907–1915). Jego dzieje przedstawiono jednak w sposób niezniuansowany, wyraźnie pisany pod zgodną z duchem czasów tezę. Przykładowo, niektóre z refleksji o duchowieństwie zdają się być bliźniaczo podobne do bierutowskiej narracji o „księżach-patriotach”⁴². Praca sugeruje też, że postawy typowe dla środowiska „Zarania” były popularne na ówczesnej wsi, choć czasopismo w istocie musiało rywalizować o czytelnika chociażby z bardziej konserwatywną i niewątpliwie bardziej popularną „Gazetą Świąteczną”. Niemniej, *Dzieje ruchu zaraniarskiego* to jeden z tekstów, które dla analizy religijności chłopów przyjęły optykę społeczną, a nie wąsko religioznawczą. Z tego też powodu niektóre ze spostrzeżeń Piątkowskiego, chociażby o konieczności widzenia wiary jako fenomenu wspólnotowego, a nie czysto teoretycznego, zachowują swoją wartość do dziś. Piątkowski należy do relatywnie małego grona autorów, którzy w okresie PRL zajmowali się kwestią religijności chłopów na polu historiografii. Zarazem książka ta pokazuje – obecny po części do dziś – nurt zainteresowania ruchem ludowym, a więc specyficznym ruchem politycznym, noszącym na sztandarach hasła związane z mieszkańcami wsi (zarazem jednak, chociażby w międzywojniu, nie zawsze będąc ich pierwszym wyborem w wyborach parlamentarnych). Podobnie wyraźnie zaangażowaną, antyklerykalną retorykę w duchu marksistowskim prezentuje także faktograficznie cenna praca Józefa Szaflika *O rząd chłopskich dusz* czy tekst Michała Rękasa *Z przeszłości chłopskiego antyklerykalizmu w Polsce*⁴³. Wszystkie te trzy tek-

³⁸ GROCHOWSKI 2009.

³⁹ WRÓBLEWSKA 2012.

⁴⁰ Ze względu na objętość niniejszego artykułu pomijam tu całkowicie problematykę tekstów opublikowanych przed 1945 r.

⁴¹ PIĄTKOWSKI 1956.

⁴² Cf. fragment poświęcony działalności ks. Izzydora Kajetana Wysłoucha (pseud. Aaron Szech): PIĄTKOWSKI 1956, s. 147–148.

⁴³ SZAFLIK 1976; RĘKAS 1968.

sty niestety podchodzą do zjawiska ruchu zaraniarskiego bezkrytycznie, kreśląc jego dzieje w dość naiwny sposób⁴⁴.

Najważniejszym historykiem poruszającym tematykę pobożności ludowej w ostatnich dekadach był Daniel Olszewski. Spod jego pióra, oprócz licznych opracowań szczegółowych, wyszły dwie przekrojowe syntezy, do dziś stanowiące lektury obowiązkowe dla wszystkich zainteresowanych historią polskiej religijności – *Polska kultura religijna na przełomie XIX i XX wieku*⁴⁵ oraz, będąca niestety w znacznej mierze powieleniem poprzedniczki, *Kultura i życie religijne społeczeństwa polskiego w XIX wieku*⁴⁶. Druga z tych publikacji została wydana w prowadzonej przez Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego serii *Dzieje Chrześcijaństwa Polski i Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, stanowiącej pokłosie badań nad historią religii prowadzonych w lubelskim ośrodku naukowym. Tematyka pobożności ludowej jest w obydwu publikacjach jedynie elementem opisu, mającego w zamiarze objąć w sposób wielowymiarowy całość polskiego społeczeństwa (głównie katolików). I tu niestety mamy również do czynienia z wadliwą metodologią. Zakładając, że aparat bibliograficzny tych prac jest kompletny, bazę dla rozważań Olszewskiego najwyraźniej stanowił relatywnie skąpy materiał źródłowy, często niezawierający wielu z chłopskich egodokumentów czy źródeł etnograficznych, będących już wówczas w obiegu naukowym. Autor w drugiej ze wspomnianych książek nie uwzględnił też niektórych nowszych publikacji, takich jak prace Marii Krisań. Zdecydowanie należy jednak oddać Olszewskiemu, że sam dostrzegał wstępny charakter i niekompletność swoich badań. Zachęcał do dalszej eksploracji tematu – wyraźnie traktował swój tekst jako cząstkowe omówienie zagadnienia religijności chłopów. Gdzieniedzie pogłębiał też i niuansował opis tematu, wskazując na zbytnią prostotę niektórych, wcześniejszych opinii historiografii⁴⁷. Pomimo pewnych usterek, obydwie wspomniane książki oddają niemałe zasługi dzisiejszym badaczom, stanowiąc solidne i przekrojowe syntezy badawcze, i są niewątpliwie obowiązkową lekturą dla chcących zgłębiać tematykę pobożności, nie tylko tej chłopskiej.

Innym księdzem katolickim, który w swojej pracy zajmował się kwestią życia religijnego chłopów, był Franciszek Stopniak, pracownik naukowy Akademii Teologii Katolickiej (dziś Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego). W swoim

⁴⁴ Nieskalany wizerunek „Zarania” w późniejszym czasie zachwiała chociażby Maria Krisań (1998) czy Tadeusz Krawczak (2006). Warto odnotować, że „Zaranie”, kreujące się na trybuna ludowe-gi i tak też opisywane w znacznej części literatury, w istocie manipulowało swoimi czytelnikami tworząc populistyczne narracje, dokonując istotnej ingerencji w publikowanych listach od czytelników czy twierdząc, co było kluczowe wobec społecznego położenia pisma, że redaktorzy gazety to dobrzy katolicy, podczas gdy w istocie redaktor naczelny był czynnym masonem i zagorzałym antyklerykałem (cf. BORKOWSKI 1972, s. 69).

⁴⁵ OLSZEWSKI 1996.

⁴⁶ OLSZEWSKI 2014.

⁴⁷ OLSZEWSKI 2014, s. 265–277.

dziele *Kościół na Lubelszczyźnie i Podlasiu na przełomie XIX i XX wieku*, będącym rezultatem dogłębnych kwerend przede wszystkim w lubelskich archiwach państwowych oraz kościelnych, nieraz dotyka on problemu religijności wsi. W pracy można znaleźć liczne informacje dotyczące chociażby formacji wiernych czy też ich relacji z duszpasterzami. Choć strona językowa tekstu ma istotne wady (wywód bywa nieraz dość chaotyczny), stanowi on jednak niezastąpioną skarbnicę informacji o różnorodnych aspektach tytułowego fenomenu⁴⁸.

Wspomnieć można również, że prężne badania dotyczące chłopskiej religijności prowadzi Tomasz Wiślicz – dotyczą one jednak przeważnie epoki nowożytnej⁴⁹. Tematy religijne, już w zakresie XIX w., poruszali również Włodzimierz Mędrzecki czy Maria Krisań. Pierwszy z tych badaczy zajmował się przede wszystkim religią jako fenomenem społecznym, m.in. jako czynnikiem wpływającym na społeczną pozycję i aktywność wiejskich kobiet⁵⁰. Jego monografia poświęcona procesom socjalizacji młodzieży wiejskiej dostarcza wielu cennych informacji o religijnych aspektach wychowania oraz miejscu duchowości w społecznym życiu wsi⁵¹. W pracach Marii Krisań szeroko obecne są zaś tematy ruchów heterodoksyjnych (mariawityzm), relacji między parafianami a duchowieństwem, czy też ruchów publicznej krytyki księży (czasopismo „Zaranie”)⁵². Uwagi dotyczące życia religijnego chłopów pojawiają się w literaturze dotyczącej różnych nurtów w katolicyzmie – zarówno ortodoksyjnych (unicy)⁵³, jak i heterodoksyjnych (zwłaszcza mariawityzm i związane z jego genezą chłopskie tło religijno-społeczne)⁵⁴. Niestety, badania te nie są obecnie przez wspomnianych uczonych kontynuowane. Warto również zwrócić uwagę na prace Krzysztofa Lewalskiego, historyka Kościoła Katolickiego w Królestwie Polskim. Chociażby w jego rozprawie poświęconej prowincjonalnemu duchowieństwu można odnaleźć wzmianki dotyczące relacji między parafianami a księżmi⁵⁵.

Na koniec wspomnieć można również i o zupełnie najnowszym nurcie badań nad dziejami chłopów w Polsce, zwanym ludową historią Polski czy też zwrotem ludowym. Za jego przedstawicieli można uznać chociażby Adama Leszczyńskiego czy Kacpra

⁴⁸ STOPNIAK 1975.

⁴⁹ WIŚLICZ 2001; WIŚLICZ 2020.

⁵⁰ MĘDRZECKI 1994; MĘDRZECKI 1995.

⁵¹ MĘDRZECKI 2002.

⁵² KRISAŃ 2008, s. 67–112.

⁵³ Literatura dot. unitów (grekokatolików) i tzw. kwestii unickiej w XIX w. jest przebogata, a jej krytyczny przegląd stanowi materiał na osobne studium (cf. np. SZABACIUK 2013).

⁵⁴ Tematyka mariawityzmu doczekała się już dość obszernej literatury; choć koncentruje się ona raczej na organizacyjno-doktrynalnych aspektach powstawania tego ruchu religijnego, to zawiera też cenne wzmianki o stosunku wiernych do księży; cf. zwłaszcza niezwykle istotną i wieloaspektową pracę GÓRECKI 2011.

⁵⁵ LEWALSKI 2019.

Pobłockiego⁵⁶. Teksty tych autorów poruszają jednak niezwykle ważną tematykę religijności nieproporcjonalnie rzadko, a ujęcia te budzą poważne wątpliwości⁵⁷.

WNIOSKI

Podsumowując, tematyka religijności chłopów nie stanowiła dotychczas pierwszorzędного obiektu zainteresowań polskiej naukowej refleksji o przeszłości. Wiele z opublikowanych prac zawiera istotne mankamenty, kreując wadliwy obraz zagadnienia. Szczególne miejsce zajmuje tu *Kultura* Stefana Czarnowskiego, jako tekst z jednej strony szeroko czytany i posiadający pewne walory, a z drugiej – prezentujący istotne defekty teoretyczne i metodologiczne. Pozytywnie wyróżniają się zaś chociażby publikacje Włodzimierza Mędrzeckiego czy też Marii Krisań, skupiające się na społecznym przeżywaniu wiary we wspólnotach wiejskich. Są to jednak przeważnie opracowania cząstkowe, dalekie od obszernego, monograficznego opisu zjawiska religijności chłopów. Dotychczasowa literatura dość szeroko zajmowała się ich relacjami z księżmi, jednak duchowe życie włościan czy też relacje wewnątrz wspólnot religijnych (np. parafii) pozostają wciąż relatywnie nieopracowane. Warto byłoby zwrócić także uwagę na wpływ, jaki władze zaborcze (zwłaszcza w zaborze pruskim i rosyjskim) miały na życie religijne wsi. Wobec tego pobożność polskich chłopów w XIX i na początku XX w. pozostaje tematem, prace nad którym mogą być nadal rozwijane. Potrzeba tu dalszych dociekań, w tym alternatywnych podejść do dotychczasowych postaw teoretycznych i metodologicznych. Cenne teksty takich autorów jak Znaniński i Thomas, Olszewski, Tomicki, Krisań, Mędrzecki czy Górecki mogą stanowić bardzo dobry punkt wyjścia dla dalszych badań.

Wśród obszarów badawczych, które szczególnie warte są uwagi, należy wyróżnić przede wszystkim treść wyobrażeń religijnych chłopów. Opracowania Tomickiego czy Olszewskiego, poruszające tę tematykę, choć stanowią solidną podstawę do dalszych analiz, same w sobie nie są wyczerpujące. Bardziej monograficzny w charakterze opis u Thomasa i Znanińskiego bez wątpienia domaga się aktualizacji – liczy sobie już ponad sto lat, w trakcie których badacze zyskali dostęp do istotnych źródeł. Warto byłoby również przyglądać się dalej społecznym funkcjom religijności oraz przemianom relacji między członkami wspólnot religijnych, do czego solidnym punktem wyjścia są chociażby prace Krisań. Zdaje się, że zwłaszcza przełom XIX i XX w. były tu okresem bardzo dynamicznych i głębokich zmian, które domagają się dokładniejszego opracowania.

Wciąż nieprzebadane zdają się być bodaj najbardziej podstawowe dla historio-
grafii źródła – archiwalia. Zwłaszcza w dokumentacji kościelnej z pewnością można

⁵⁶ LESZCZYŃSKI 2020; POBŁOCKI 2021.

⁵⁷ Zarówno główne pozycje związane z nurtem ludowej historii Polski, jak i dyskusje na ten temat, omawia dołączając własne spostrzeżenia: BŁOŃSKI 2022.

znaleźć bardzo liczne odwołania do stanu wiary wiejskich parafian⁵⁸. Warto jednak zwrócić uwagę i na egodokumenty chłopów – chociażby listy i pamiętniki⁵⁹ – które, jak wskazały badania Znanięckiego i Thomasa, Mędrzeckiego oraz Krisań, mogą stanowić podstawę bardzo owocnych dociekań. Także egodokumenty duchownych, z których obficie korzystał Lewalski, są warte przebadania pod tym kątem.

Cennym może okazać się sięganie po aparat teoretyczny nauk społecznych. Chociażby Znanięcki, koncentrując swoją narrację wokół zjawiska anomii, nadał wyraźną myśl przewodnią swoim dociekaniom. Dziś zaś jedną z możliwych teorii, przydatnych do implementowania do badań, są socjologiczne koncepcje dotyczące sekularyzacji. Przełom XIX i XX w. były czasem burzliwym w życiu Kościoła katolickiego na ziemiach polskich i zdaje się być adekwatnym zadaniem badawczym rozważenie, czy można owe turbulencje wpisać w ogólną ramę przemian sekularyzacyjnych w społeczeństwach europejskich, a jeśli tak – jak wyglądała lokalna, polska specyfika tego zjawiska⁶⁰.

WYKAZ CYTOWANYCH ŹRÓDEŁ I LITERATURY PRZEDMIOTU

MATERIAŁY NIEPUBLIKOWANE

KARCZEWSKA 2012 = Anna Karczewska, Czytelnictwo chłopów jako przedmiot inteligentnego dyskursu w Królestwie Polskim w XIX w. (praca doktorska), Uniwersytet Warszawski – Wydział Historyczny 2012

ŹRÓDŁA DRUKOWANE I LITERATURA PRZEDMIOTU

BARYCZ 1983 = Henryk Barycz, *Potkański Jan Nepomucen Karol*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XXVII: *Pniowski Jan – Potocki Ignacy*, Wrocław 1983, s. 724–730

BŁOŃSKI 2022 = Jan Błoński, *Wydrzeć tradycję konformizmowi. O ludowych historiach Polski*, „Przegląd Historyczny”, CXIII, 2022, 2, s. 309–345

BOŃCZA-TOMASZEWSKI 2005 = Nikodem Bończa-Tomaszewski, *Polskojęzyczni chłopci? Podstawowe problemy nowoczesnej historii chłopów polskich*, „Kwartalnik Historyczny”, CXII, 2005, 2, s. 91–111

BORKOWSKI 1972 = Jan Borkowski, *Kilka uwag o „Siewbie”, „Zaraniu” i ruchu ludowym*, „Dzieje Najnowsze”, 4, 1972, 3, s. 81–85

BUKOWSKI 2021 = Waldemar Bukowski, [bez tytułu – odpowiedź na ankietę redakcji], „Kwartalnik Historyczny”, CXXVIII, 2021, 1, s. 57–70

CIUPAK 1961 = Edward Ciupak, *Kultura religijna wsi. Szkice socjologiczne*, Warszawa 1961

⁵⁸ Cf. opinie księży o stanie religijności wiernych w: OLSZEWSKI 2014, s. 353.

⁵⁹ Te źródła omówiłem szerzej w: KOŻUCHOWSKI 2023.

⁶⁰ Warto w tym miejscu zwrócić uwagę, że na sekularyzację nie powinno patrzeć się w deterministyczny sposób, jako zjawisko o charakterze równi pochyłej, które raz aktywowane, pogłębia się w sposób liniowy i deterministyczny; sekularyzacja nie jest też tym samym, co odczarowanie (w rozumieniu Maxa Webera); cf. KIPPENBERG 2020.

- CZAJA 1904 = Stanisław Czaja, *Wiara u ludu*, „Lud”, 10, 1904, s. 434–437
- CZARNOWSKI 1937 = Stefan Czarnowski, *Kultura religijna wiejskiego ludu polskiego*, „Wiedza i Życie”, 4–5, 1937, s. 271–327; 6, 1937, s. 349–357
- CZARNOWSKI 1938 = Stefan Czarnowski, *Kultura*, Warszawa 1938
- CZARNOWSKI 1988 = Stefan Czarnowski, *La Culture Religieuse Des Paysans Polonais*, „Archives De Sciences Sociales Des Religions”, 65, 1988, 1, s. 7–23
- CZARNOWSKI 2008 = Stefan Czarnowski, *La partición de la extensión y su delimitación en la religión y la magia; La cultura religiosa de los campesinos polacos*, Cali 2008
- CZARNOWSKI 2019 = Stefan Czarnowski, *Kultura*, Kraków 2019
- FRISZKE 2021 = Andrzej Friszke, [bez tytułu – odpowiedź na ankietę redakcji], „Kwartalnik Historyczny”, CXXVIII, 2021, 1, s. 119–125
- GÓRECKI 2011 = Artur Górecki, *Mariawici i mariawityzm – narodziny i pierwsze lata istnienia*, Warszawa 2011
- GROCHOWSKI 2009 = Piotr Grochowski, *Dziady. Rzecz o wędrownych żebrakach i ich pieśniach*, Toruń 2009
- GROZDEW-KOŁACIŃSKA 2019 = Weronika Grozdew-Kołacińska, *Tożsamość głosu – współczesne interpretacje kategorii „klasyczności” w śpiewie tradycyjnym*, „Polski Rocznik Muzykologiczny”, XVII, 2019, s. 149–163
- GUZOWSKI, PONIAT 2021 = [bez tytułu – odpowiedź na ankietę redakcji], „Kwartalnik Historyczny”, CXXVIII, 2021, 1, s. 150–158
- IZBICKI 2010 = Bartosz Izbicki, *Przejawy dekadencji, curiosa, czy świadectwa zapomnianej praktyki wykonawczej? O niezwykłych polskich źródłach chorałowych z pierwszej połowy XIX wieku*, „Additamenta Musicologica Lublinsia”, 6, 2010, s. 101–125
- JASIEWICZ 2011 = Zbigniew Jasiewicz, *Początki polskiej etnologii i antropologii kulturowej (od końca XVIII wieku do roku 1918)*, Poznań 2011
- JUSIAK 2009 = Roman Jusiak, *Współczesny fenomen polskiej pobożności ludowej*, „Myśl Ludowa”, 2009, 1, s. 79–101
- KIPPENBERG 2020 = Hans Kippenberg, *Dialectics of disenchantment. The devaluation of the objective world and the revaluation of subjective religiosity*, w: *Narratives of Disenchantment and Secularization. Critiquing Max Weber's Idea of Modernity*, red. Robert A. Yelle, Lorenz Trein, London 2020, s. 9–30
- KOŻUCHOWSKI 2023 = Łukasz Kożuchowski, *Egodokumenty (listy i pamiętniki) chłopów Królestwa Polskiego i chłopskich migrantów zeń jako źródła historyczne (1864–1914)*, „Kwartalnik Historyczny”, CXXX, 2023, 4, s. 829–859
- KRISAŃ 2008 = Maria Krisań, *Chłopi wobec zmian cywilizacyjnych w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX – początku XX wieku*, Warszawa 2008
- KRISAŃ 2016 = Maria Krisań, *Aktywność religijna chłopów Królestwa Polskiego przed wybuchem pierwszej wojny światowej. Ruch mariawicki i zaraniarski*, w: *Imperia, narody i społeczeństwa Europy Środkowej na progu Pierwszej Wojny Światowej*, red. Andrzej Nowak, Mikołaj Banaszkiewicz, Warszawa 2016, s. 99–117
- KRÓLIKOWSKA 2014 = Anna Królikowska, *Elementy „ludowe” w religijności współczesnej?*, „Opuscula Sociologica”, 2014, 4, s. 5–16
- KRUKOWSKI 1869 = Józef Krukowski, *Teologia pasterska katolicka*, Przemyśl 1869
- KUKLO 2021 = Cezary Kuklo, [bez tytułu – odpowiedź na ankietę redakcji], „Kwartalnik Historyczny”, CXXVIII, 2021, 1, s. 234–241

- LESZCZYŃSKI 2020 = Adam Leszczyński, *Ludowa historia Polski. Historia wyzysku i oporu. Mitologia panowania*, Warszawa 2020
- LEWALSKI 2019 = Krzysztof Lewalski, *Odstłony codzienności. Rzymskokatolickie duchowieństwo parafialne na prowincji Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX wieku*, Gdańsk 2019
- ŁUCZEWSKI 2007 = Michał Łuczewski, *Popular Religion as Morality. Interpretation and Process*, „Ethnologia Polonia”, 18, 2007, s. 5–21
- ŁUCZEWSKI 2008 = Michał Łuczewski, *Czarnowski zblądził w Zaciszu*, „Znak”, 634, 2008, s. 59–81
- MĘDRZECKI 1994 = Włodzimierz Mędrzecki, *W społecznościach lokalnych i w parafii. Kobiety w życiu publicznym wsi polskiej na przełomie wieków*, w: *Kobieta i świat polityki. Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku*, red. Anna Żarnowska, Andrzej Szwarz, Warszawa 1994, s. 163–168
- MĘDRZECKI 1995 = Włodzimierz Mędrzecki, *Kobieta wiejska w Królestwie Polskim. Przełom XIX i XX wieku*, w: *Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX wieku*, red. Anna Żarnowska, Andrzej Szwarz, Warszawa 1995, s. 93–98
- MĘDRZECKI 2002 = Włodzimierz Mędrzecki, *Młodzież wiejska na ziemiach Polski centralnej 1864–1939. Procesy socjalizacji*, Warszawa 2002
- MICIŃSKA 2021 = Magdalena Micińska, [bez tytułu – odpowiedź na ankietę redakcji], „Kwartalnik Historyczny”, CXXVIII, 2021, 1, s. 252–253
- NIEDŹWIEDZ 2014 = Anna Niedźwiedz, *Od religijności ludowej do religii przeżywanej*, w: *Kultura ludowa. Teorie – praktyki – polityki*, red. Barbara Fatyga, Ryszard Michalski, Warszawa 2014, s. 327–338
- OLSZEWSKI 1996 = Daniel Olszewski, *Polska kultura religijna na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1996
- OLSZEWSKI 2014 = Daniel Olszewski, *Kultura i życie religijne społeczeństwa polskiego w XIX wieku*, Lublin 2014
- PIĄTKOWSKI 1956 = Wiesław Piątkowski, *Dzieje ruchu zaraniarskiego*, Warszawa 1956
- PIWOWARSKI 1971 = Władysław Piwowarski, *Religijność wiejska w warunkach urbanizacji. Studium socjologiczne*, Warszawa 1971
- POBŁOCKI 2021 = Kacper Pobłocki, *Chamstwo*, Wołowiec 2021
- POTKAŃSKI 1906 = Karol Potkański, [*Salvian, zwracając się do chrześcijan*], „Przegląd Powszechny”, 89, 1906, 2, s. 283–284
- REYMONT 1895 = Władysław Reymont, *Pielgrzymka do Jasnej Góry. Wrażenia i obrazy*, Warszawa 1895
- RĘKAS 1968 = Michał Rękas, *Z przeszłości chłopskiego antyklerykalizmu w Polsce*, Warszawa 1968
- SIENKIEWICZ 1906 = Henryk Sienkiewicz, [*We wszystkich ziemiach polskich*], „Przegląd Powszechny”, 90, 1906, 4, s. 81*–84*
- STOMMA 2002 = Ludwik Stomma, *Antropologia kultury wsi polskiej XIX w. oraz wybrane eseje*, Łódź 2002
- STOPNIAK 1975 = Franciszek Stopniak, *Kościół na Lubelszczyźnie i Podlasiu na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1975
- SZABACIUK 2013 = Andrzej Szabaciuk, „*Rosyjski Ulster*”. *Kwestia chełmska w polityce imperialnej Rosji w latach 1863–1915*, Lublin 2013

- SZAFLIK 1976 = Józef Szaflik, *O rząd chłopskich dusz*, Warszawa 1976
- SZAWIEL 2008 = Tadeusz Szawiel, *Religijność ludowa. Perspektywy spojrzenia*, „Znak”, 634, 2008, s. 45–58
- SZMYD 2008 = Jan Szmyd, *Tożsamość a globalizacja*, Kraków 2006
- THOMAS, ZNANIECKI 1920 = William Thomas, Florian Znaniecki, *The Polish peasant in Europe and America. Monograph of an immigrant group*, Boston 1920 [link: https://digital.library.cornell.edu/catalog/chla3074959_2389 (dostęp: 28 X 2024)]
- THOMAS, ZNANIECKI 1973 = William Thomas, Florian Znaniecki, *Chłop polski w Europie i Ameryce*, tom I, Warszawa 1973
- TOMICKI 1981 = Ryszard Tomicki, *Religijność ludowa*, w: *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, tom II, red. Maria Biernacka, Maria Frankowska, Wanda Paprocka, Wrocław 1981
- WILCZYŃSKA 2009 = Elwira Wilczyńska, *Diabli z czubami. Niemcy oczami polskich chłopów w XIX i na początku XX wieku*, Warszawa 2019
- WIŚLICZ 2001 = Tomasz Wiślicz, *Zarobić na duszne zbawienie. Religijność chłopów małopolskich od połowy XVI do końca XVIII wieku*, Warszawa 2001
- WIŚLICZ 2019 = Tomasz Wiślicz, *Nowe tendencje w historiografii polskiej po 1989 roku. Raport diagnostyczny*, „XX Powszechny Zjazd Historyków Polskich. Lublin 2019”, https://kampus.umcs.pl/pluginfile.php/174473/mod_folder/content/0/Tomasz-Wislicz-Nowe-tendencje--w-historiografii-polskiej-po-1989-roku1.pdf?forcedownload=1 (dostęp: 28 X 2024)
- WIŚLICZ 2020 = Tomasz Wiślicz, *Chłopski antyklerykalizm w szlacheckiej Rzeczypospolitej*, w: *Z historii kultury staropolskiej. Studia ofiarowane Urszuli Augustyniak*, red. Agnieszka Bartoszewicz, Andrzej Karpiński, Maciej Ptaszyński, Andrzej Zakrzewski, Warszawa 2020, s. 287–295
- WRÓBLEWSKA 2012 = Violetta Wróblewska, *Zatopione karczmy, zapadłe kościoły. Wyobrażenia katastrof w polskich opowieściach ludowych z XIX i początku XX wieku*, w: *Powódzie, plagi, życie i inne katastrofy*, red. Katarzyna Konarska oraz Piotr Kowalski, Wrocław 2012, s. 495–511
- ZOWCZAK 2013 = Hanna Zowczak, *Biblia ludowa. Interpretacje wątków biblijnych w kulturze ludowej*, Toruń 2013

Previous research on the religiousness of Polish peasants in the post-enfranchisement period (1864–1914)

The purpose of the article is to signal the most important trends in the previous research on the religiosity of Polish peasants in the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century (more specifically, in the period between the initiation of the main of the agrarian reforms in the Kingdom of Poland – enfranchisement – and the outbreak of World War I). Discussed are both contemporary texts of the phenomenon under study, from the field of pastoral theology or early works of ethnography / folklore studies, but also the later perspective of researchers from the social sciences (sociology and cultural anthropology) and historians. The presence of religious themes in the latest publications from the circle of the so-called a people’s history of Poland [*ludowa historia Polski*] is also briefly indicated.

The text attempts not only to point out some important research works published to date, but also seeks to highlight their strengths and weaknesses. In addition to a review of the literature and a commentary on it, the article, in its final section, also includes suggestions and hints for further research on the subject of the religious life of peasants – both research gaps worth filling, as well as source and methodological suggestions.